

Иакинф Бичурин — хальмг туудж бичсн нүн

(Чилгчнь. Эклчнь 60-ч номерт)

Болв киргиз-казахмуд тер бийнь цаньго кевәр кблддж, зер-зевәр бийсән агссн болдг Эднә хаадуд: Нурали—Багь ордад, Аблай—Дундин ордад, Эрали—Ик ордад дääчнрән түкрд, хальмгудиг дөрвн үзгәснь даран-дарандан дәврцхәгәд йовсмн. Бүклджилин туршарт хальмгуд хаалгдан йовн йовдж, эднлә дääллдәд, өрк-бүлән кел бәргдлгәнәс, малаң тардж булалгәнәс харсцхах збвтә болв. Дарук, 1771 джилд киргизцнр (буруты улс) хальмгудин збвлнъгинь күцәв, эдн хальмгудиг Балхаш нуурин ар үзгтнъ бääх өргн ик элсн теегт кббдж орулснднъ, харгәнлгән болн ундар хагсад, ик олн улс болн мал гарута болсмн.

Келдж болшго түрү-зүдү хаалгдан үзәд, кесг олн аюлла харгәад, кезәнәк төрскн газурн хальмгуд өбрдцхәв, болв энүнәнн даруднъ эднә өмн шин зовлнъ үзгдв. Меджә деер зөгсджасн Китдин харул эдниг урдк төрскн газурн орулшго болдж зер-зевән өмнәснь збрулв. Төрскн газурн орх саната болхла хальмгуд эврәннъ

йосан геех збвтә болв. Олн-әмтн цаньго кевәр кбшәд-аргәсн учрар Увш хан болн наадк чигн нойдуднъ Китдин орн-нутгт ордж өгхәс нань аргъ уга болцхав. Увш хан Арәсәгәс 33.000 өрк-бүл тоотатерүнднъ 169.000 шаху күн тоота гарсн болдг. Или газрур ордж ирх саамднъ деер келгдсн улсас 70.000 куунәс даву биш үлдсн юмн. Тиигәд хальмгуд нег джилин эргнд, 100.000 куугәрн гарутсн болджана. Эдн хаалгдан дääнә кблд эс гидж бвчн-зовлнъ-гар үкцхәв, кесгнъ Азин өрм-кбдәд анъгин хот болдж үлдцхәв, эс гидж кел бәргддж авгдцхагәад, хол өрн-нутгудар хулдгдсн юмн.

Зовлнъ, түрү-зүдүлә харгәа йовдж ирцхәсн, бийнәнъ медлд шинәс орджах хальмгудиг күн кевтәггәр тосдж авхмн гидж Китдин император закв. Дөнъ-дамджг гидж хальмудтишкә гермүд, мал, хот-хол, цаг тәдлго авч ирцхәсмн. Буурлдж бääх газрарн хальмгудиг ховадж буулгәсна даруднъ, гер-мал босхлж автха гидж иим юмн өггдсмн: 1.125.000 толгәа мөрд, бод мал болн хбд, 20.000

шир хальмг цә, 20.000 четворт цагъан гуйрин буудә болн сөг, 51.000 хбднә арс, 51.000 пуд бязь, 15.000 пуд цииц эд, 400 ишгә гер, 400 пуд шаху цагъан мөнъг.

Тер джилин намрар Увш хан, Цебек-Дордж, Сэрын-Гунгә, Момынъту, Шара-Кәу-кынъ болн Цилә-Мупир нойдудиг дахулад, Жәхә балгәснд бääсн Китдин хаана өр-гә тал одсн юмн. Эн нойдуд цугтан Увш хаана өбрхн элгн-садуднъ. Зуг Сэрын, Аюка хаана ик кбвүн Чактор-Чжабан тохмнъ бääсмн. Ганцхн зуг Цебек-Дор-цзи Аюка хаана багъ кбвүн, Гуньчжабан джичнъ бääсмн. Чжорикту хан гисн герн Увш хаанд өггдв, наадк нойдудтнъ, эдн дотр Илинд үлдцхәснднъ бас нойдин нерн тер мет өггдсмн. Жәхә балгәс-нас эдниг хәрцхәх саамднъ элвгәр ачлггн болв. Илинд хәрдж ирснә даруднъ торгәуд улсин гурвн дивиз Тарбагатай эс гидж Хурь-Хара-Усу гидг газрт, Увш хан торгәуд улсин дөрвн дивиз авад, Гунгә хошуд улс авад Ик болн Багъ Юлдус голин хойр кбвәггәрнъ Харашара гидг газрт буурлцхәсн юмн. Китдин йосна улсин хәләврәр буурлцхәсн улсин зәрм-әнъгнъ буудә тәрдж ургәал-гәна кбдлмш кех болдж гар-

смн. Китдин йоснд ордж өгсн хальмгуд 13 дивиз болдж хувагдсн юмн.

Арәсә болн Китд хойран хоорнд бооцан бääсн учрар Арәсән правительств Китдин министрмүдлә куундвр кегәд, Иджләс зулцхасн хальмгудиг хәрү өгтн гидж нексн болдг. Эн некврнъ кү-цәддж болшго гисн хәрү Китдин хаана өргәггәс ирсмн. Терүнә учрнъ болхла, урднъ Сэрынә Джуьгарас, йосна закврла харгән гихләрн зулад, Иджл орх саамд Арәсән хаана өргә терүг хәрү эс өгснә учрта болджана гидж келгдсн болдг.

Болв Иджлин хальмгуд удлго бийснъ чигн адггдж нүүдж гарцхаснъ чик биш бääсинъ медцхәсн бääдл үзгдв. 1791 джилд Китд талас, хальмгуд Китдәс хәрү гарч ирцхәдж, Арәсән медлд урдк кевәрн бääхәр седдж бääцхәдг чигн гисн кесг олн зәнъг гарв. Тиим зәнъг бääсн учрар, Си-бирин начальникд хальмгудиг Арәсәд хәрү орулдж авхмн, ирсн дарунъ Колыванск губерньд буурлүлхмн гисн заквр өггдсн болдг.

Болв хальмгуд хоорндан хол-холд тару буурлүлгдсн, Китдин харул болн бийс дотрнъ бултнъгугар орчксн дота уха-

та улс бусләд авчксн учрар бийсиннъ Китдәс зулхар седсн ухан-седклән күцәддж болх аргъ уга бääсмн“.

1829 джилд Арздум орад хәрдж ирснәнн даруд А. С. Пушкин Петербург балгәснд ирәд Александро-Невск лаврд бääсн эцг нертә Иакинфлә харгәсмн. Пушкин иигдж келсн болдг: „Аәдрхнә теегт би чигн ода нүүгәд йовцхадг малчир улсиг (хальмгудиг) үзүв, эднә ишгә гертнъ бас орув. Эдниг үзәд мини уханд, тана нанд куундвртән монъгәлмудин тускар урднъ келдг тоот үгтн орв Нуугәд йовцхадг тохм улсин бääдл-джиргәлнъ ааврамовсн цагин татврта болдгнъ мел чик бääдж“.

Хальг улсин тууджинъ бичсн, алдр синолог күн Иакинф Бичурин 1853 джилд өнъгрск мөн. Хальмгудин тускар Иакинф Бичуринә бичсн тоот та нъггчин библиотек болгәнд бääх, хальмг улс тер тууджи медх збвтә. Иакинф Бичуринә тускар умшхар седцхәсн улс Советск Иқ Энциклопеди авад V томин 267—268 халк хәләткә.

Л. КИРСАНОВ,

политическ болн научн медрд тархалгәна Обществнн Хальмг танъгчин йнъгин давлгәрта сәгләтр.